

Gelderse
plaatsnamen
verklaard

Gelderse
plaatsnamen
verklaard

Reeks Nederlandse plaatsnamen
deel 7

Gerald van Berkel

Schrijver: Gerald van Berkel

Kaart omslag: Tob. Conrado Lottero (1765)

Ducatus Geldriae nova tabula

<http://irs.ub.rug.nl/ppn/136070035>

Met dank aan de Afdeling Bijzondere Collecties RUG

ISBN: 9789463181099

© 2017 Gerald van Berkel, Amstelveen

Ten geleide

Voor u ligt *Gelderse plaatsnamen verklaard*, het zevende deel uit de reeks Nederlandse plaatsnamen. Deze reeks is gebaseerd op de in een periode van tien jaar volledig nieuw opgebouwde materiaalverzameling van Nederlandse toponiemen en hun attestaties (oude vermeldingen) in historische bronnen. Inmiddels omvat het corpus meer dan 10.000 toponiemen en circa 35.000 attestaties. De gehanteerde opzet is vergelijkbaar met die van *Nederlandse plaatsnamen. Herkomst en historie* (2006) van Gerald van Berkel en Kees Samplonius. Een van de belangrijkste kritiekpunten op dit werk was het gebrek aan uniformiteit in de verklaringen van de twee auteurs. Om tegemoet te komen aan de kritiek heb ik alle lemma's opnieuw geschreven, waardoor een uniform werk van de hand van één auteur ontstond.

De reeks Nederlandse plaatsnamen is ontstaan uit de behoefte om als bijproduct van een lezing in Limburg het plaatsnamenmateriaal van die provincie in boekvorm beschikbaar te stellen. *Limburgse plaatsnamen verklaard* werd daarmee het eerste deel van de reeks provincie-uitgaven. Het is de bedoeling dat, volgend op de reeks, een geheel nieuw woordenboek van plaatsnamen inclusief bronvermeldingen het licht zal zien onder de titel *Nederlandse plaatsnamen verklaard*.

Met veel genoegen heb ik aan de totstandkoming van dit boek gewerkt. Ik dank speciaal mijn vrouw Carolien voor het correctie lezen. Ik hoop dat u als lezer plezier aan de verzamelde informatie zult beleven.

Gerald van Berkel

Amstelveen
Maart 2017

Korte nederzettingsgeschiedenis van Gelderland

De eerste boeren moeten zich al 5000 jaar geleden in Gelderland hebben gevestigd. Vanaf 1500 voor Christus lagen de nederzettingen vooral op grote dekzandruggen en rivierduinen, vaak bij stromend water. Ze bestonden uit één erf, dat herhaaldelijk werd verplaatst. Rond het begin van de jaartelling is sprake van meer plaatsgebondenheid van de nederzettingen. In deze periode heersten relatief droge omstandigheden die nederzettingen mogelijk maakten op locaties aan de rand van de hoge delen, op de overgang van hoog naar laag.

Met de komst van de Romeinen in Nederland werd de door Gelderland lopende Rijn de noordgrens van het Romeinse rijk. Er lagen diverse forten aan de noordkant van de Betuwe en verderop langs de Rijn bij Meinerswijk onder Arnhem. Op de Ermelosche Heide werd een marskamp van de Romeinen uit ca. 170 gevonden dat plaats bood aan zo'n 5000 soldaten. Nijmegen bestond waarschijnlijk reeds als preromeinse nederzetting en werd de belangrijkste Romeinse legerplaats in Nederland. Namen als Tricht, Kesteren en Nijmegen wijzen op bewoningscontinuïteit vanaf de Romeinse tijd.

Ten noorden van de Rijn was de Romeinse invloed gering, maar vanaf de midden-Romeinse tijd treden diverse veranderingen op en is er sprake van een meer planmatige aanleg van de nederzettingen, het gebruik van hutkommen en aanwijzingen voor de productie en bewerking van ijzer. Na de ineenstorting van het Romeinse rijk is gedeeltelijk sprake van bewoningscontinuïteit.

Op de hoogst gelegen delen van het rivierkleigebied, zoals in de Overbetuwe, woonden al in de Romeinse tijd relatief veel mensen. De reeks nederzettingen tussen Lunteren en Wageningen dateert uit het midden van de vijfde eeuw. Zij worden gekenmerkt door de aanwezigheid van een brink, waar het vee de nacht doorbracht. In Oost-Gelderland waren de oudste nederzettingen gesitueerd aan de randen van de stuwwallen en langs de rivierdalen.

Vanaf de 7e-8e eeuw kwam Gelderland binnen de Frankische invloedssfeer. Karel de Grote verkoos enkele malen Nijmegen als residentie. Vanaf de 9e-10e eeuw komen de nederzettingen steeds lager in het landschap te liggen, op de lage flanken van dekzandruggen en rivierduinen. In de elfde en twaalfde eeuw neemt het aantal nederzettingen toe, waarbij men van de rand van de zandgebieden steeds verder landinwaarts trok. Hier ontstond een esdorpenlandschap; de laagten tussen de stuwwallen worden gekenmerkt door een kampenlandschap. Een droger klimaat in combinatie met het kappen van bos rondom de nederzettingen, leidden tot het ontstaan van heidevelden, die door afplaggen en overbegrazing veranderden in stuifzanden, waardoor in grote delen van de Veluwe

en op de Utrechtse Heuvelrug bewoning onmogelijk werd. De bevolking trok zich weer terug naar de randen van het gebied. In de 14e en 15e eeuw trad, evenals elders, een stagnatie op in de ontginningen. Pas na 1800 werden de stuifzandgebieden systematisch aangepakt door herbebossing.

Inmiddels waren Gelderse steden als Arnhem, Nijmegen en Wageningen tot ontwikkeling gekomen. De IJssel was een belangrijke verkeersader en met name Zutphen, Doetinchem en Doesburg profiteerden van de Oostzeehandel.

Na de middeleeuwen ontstaat op de Veluwe een bloeiende papiermolenindustrie, die aan het eind van de 19e eeuw weer teloor gaat. Rond die tijd verschijnen langs de grote rivieren steeds meer steenfabrieken. In Oost-Gelderland kwam op bescheiden schaal de textielnijverheid tot verdere ontwikkeling.

Chronologische tabel van plaatsnaamtypen

Sommige plaatsnaamtypen reflecteren de nederzettingsschiedenis. In bijgaande tabel worden enkele chronologische lagen onderscheiden:

Chronologische tabel van Gelderse plaatsnaamtypen ¹		
Prehistorisch	1a	Een deel der éénstammige waternamen en afleidingen daarvan door middel van suffixen: <i>Aam, IJssel</i> en <i>Rijn</i>
	1b	mogelijk een deel van oude, niet samengestelde en etymologisch veelal onzekere namen als <i>Aalten, Almen, Afferden, Ampsen, Deuverden, Eme, Empe, Emst, etc.</i>
Vroeg historisch	2a	Voortzetting van de type 1a en 1b
	2b	Romeinse namen als <i>Tricht</i> (lat. <i>Traiectum</i>) en <i>Kesteren</i> (Lat. <i>Castra</i>), een enkele Gallo-Romeinse naam als <i>Nijmegen</i> (<i>Noviomagus</i>) en namen met het achtervoegsel <i>-ik</i> , zoals <i>Maurik</i> en <i>Varik</i>
	2c	Misschien al enkele namen op <i>-ingen</i>
	2d	Waternamen gevormd met <i>apa</i> 'water, rivier' en daarvan afgeleide plaatsnamen. Hiertoe behoren <i>Epe, Velp</i> en misschien <i>Appen</i> en <i>Wilp</i>
	2e	Plaatsnamen met het achtervoegsel <i>t/d</i> : <i>Beesd, Braamt, Drempt, Drumpt, Hemert, Lobith, Netterden, Rump, Telgt</i> en <i>Ulft</i>
	2f	Waarschijnlijk een deel van de namen gevormd met <i>-lo</i> , zoals <i>Ermelo</i> , en <i>-heri</i> , zoals <i>Bergerden</i> en <i>Rhienderen</i>
Vroege middeleeuwen t/m 10 ^e eeuw	3a	Voortzetting van de type 2d, 2e en 2f
	3b	Waternamen samengesteld met <i>-aa, -lede</i> en <i>-meer</i>
	3c	Namen op <i>-ingen</i>
	3d	Echte nederzettingssnamen samengesteld met <i>-heem, -zaal, -wijk, -dorp</i> en <i>-huizen</i>
Tijd van de grote uitbreiding van het woonareaal sinds ca. 1000	4a	Verdere nederzettingssnamen met <i>-dorp, -huizen, -wijk</i>
	4b	Plaatsnamen samengesteld met <i>-haar, -holt, -horst, -laar, -lo, -bos</i>
	4c	Echte ontginningsnamen met <i>-veen</i>
	4d	Ontleende ontginningsnamen ofwel oudere vernoemingsnamen als, <i>Frankrijk, Parijsch</i> en <i>Pavijen</i>
	4e	Namen samenhangend met de bedijking zoals die op <i>-dijk, -dam, -sluis, -zijl</i>
Nieuwe en nieuwste tijd (1500-heden)	5a	Namen op <i>-eind</i>
	5b	Jongere vernoemingsnamen: <i>Alverna, Biljoen, Californië, Duinkerken, Hoog Kana, Klein Amsterdam, De Krim, Lombok, Moskowa, Oost-Friesland, Palestina</i> en <i>Rome</i>

¹ Voor Gelderland aangepast schema, ontleend aan D.P. Blok, Schematisch overzicht van ontstaanstijd en vormingswijze van enige plaatsnamen. In: *Grote Winkler Prins*. Zevende geheel nieuwe druk, Amsterdam / Brussel, 1974. Deel 18 p. 540-541.

Gelderse toponymische grondwoorden

De meeste plaatsnamen zijn samenstellingen en zij bestaan uit twee delen. Het tweede deel is een zogenaamd toponymisch grondwoord dat kenmerkend is voor een bepaalde cultuurperiode en/of streek. Het in kaart brengen van de wijze waarop deze grondwoorden zich in tijd en plaats manifesteren en vaststelling van wetmatigheden die daarbij naar voren komen, vormen een belangrijke bijdrage van de naamkunde aan de studie van de nederzettingsgeschiedenis. Op basis van de plaatsnamen die in dit boek aan de orde komen is een frequentieanalyse gemaakt van de diverse grondwoorden. Het percentage is ten opzichte van het totaal aantal namen. Voor Gelderland leidt dat tot de volgende top-18:

#	Grondwoord	Betekenis	Percentage
1	lo	'licht, open bos'	7,0
2	heem	'woonplaats, woning'	3,8
3	huis	'woning'	2,6
4	wijk	'hoeve, nederzetting, dorp, stadsdeel'	2,6
5	hoek	'bocht, (afgelegen) plaats'	2,5
6	veld	'open vlakte, bouwland'	2,5
7	berg	'terreinverheffing, heuvel'	2,4
8	broek	'moerassig, drassig land'	2,4
9	heri/haar	'(plaats met een) zandige rug'	2,3
10	burg	'versterkte plaats, burcht'	1,9
11	horst	'begroeide hoogte'	1,5
12	dorp	'hoeve, (dochter)nederzetting'	1,3
13	kamp	'afgeperkt stuk land'	1,3
14	laar	'intensief benut bos, bosweide'	1,3
15	eng	'weide, bijeengelegen bouwland'	1,2
16	beek	'natuurlijke waterloop'	1,1
17	dijk	'waterkering'	1,0
18	eind	'rand, uiteinde, plaats waar iets ophoudt'	1,0

Plaatsnamen worden doorgaans verdeeld in twee categorieën, natuurnamen en cultuurnamen. De natuurnamen zeggen iets over aspecten van het natuurlijke landschap, de cultuurnamen refereren aan de stempel die de mens drukte op dat landschap. De natuurnamen refereren vooral aan bebossing en aan het geaccidenteerde karakter van het terrein (*lo* 'licht, open bos', *berg* 'terreinverheffing, heuvel', *broek* 'moerassig, drassig land', *heri/haar* '(plaats met een) zandige rug', *horst* 'begroeide hoogte', *laar* 'intensief benut bos, bosweide' en *beek* 'natuurlijke waterloop'). De cultuurnamen betreffen nederzettingen (*heem* 'woonplaats, woning', *huis* 'woning', *wijk* 'hoeve, nederzetting, dorp, stadsdeel', *burg* 'versterkte plaats,

burcht' en *dorp* 'hoeve, (dochter) nederzetting') en ontginningen (*veld* 'open vlakte, bouwland', *kamp* 'afgeperkt stuk land' en *eng* 'weide, bijeengelegen bouwland'). De belangrijkste grondwoorden zijn als apart lemma in het woordenboek opgenomen.

Opbouw van de lemma's

De opbouw van de lemma's van de plaatsnamen is als volgt: De plaatsnaam staat vet, gevolgd door de gemeentenaam tussen haakjes. Dan volgt waar mogelijk de uitspraakvariant van de naam. Vervolgens worden in chronologische volgorde de attestaties van de plaatsnaam vermeld en ten slotte volgt een verklaring en eventueel wat beknopte historische informatie. Bovendien zijn nog enkele niet meer in gebruik zijnde plaatsnamen, herkenbaar aan een kruis (†), opgenomen omdat er bij een ander lemma naar wordt verwezen. Plaatsnamen die worden voorafgegaan door een lidwoord of door *Ten* of *Ter* zijn alfabetisch te vinden onder de naam.

Enkele speciale tekens

>	geworden tot
<	ontstaan uit
→	zie dat lemma
†	niet meer in officieel gebruik
*	gereconstrueerde vorm
ð	als de beginklank in ne. <i>that</i>
þ	als de beginklank in ne. <i>thing</i>
b	als de combinatie <i>bv</i>

Bijzondere afkortingen

B	België	ndl.	Nederlands
brab.	Brabants	ne.	Nieuwengels
dial.	dialect	nfri.	Nieuwfries
D	Drenthe	NH	Noord-Holland
Dld	Duitsland	nhd.	Nieuwhoogduits
eng.	Engels	nijsl.	Nieuwijslands
Fl	Flevoland	nnl.	Nieuwnederlands
Fr	Friesland	nno.	Nieuwnoors
fra.	Frans	nzwe.	Nieuwzweeds
Fra	Frankrijk	O	Overijssel
fri.	Fries	oe.	Oudengels
GB	Groot-Britannië	ofra.	Oudfrans
germ.	Germaans	ofri.	Oudfries
Gl	Gelderland	ohd.	Oudhoogduits
got.	Gotisch	oijsl.	Oudijslands
Gr	Groningen	onl.	Oudnederlands
kelt.	Keltisch	ono.	Oudnoors
lat.	Latijn	oostfri.	Oostfries
Lb	Limburg	oostndl.	Oostnederlands
limb.	Limburgs	os.	Oudsaksisch
me.	Middelengels	rom.	Romaans
mlat.	Middeleeuws Latijn	U	Utrecht
mhd.	Middelhoogduits	vnnl.	Vroegnieuw-nederlands
mnd.	Middelnederduits	westf.	Westfaals
mnl.	Middelnederlands	Zl	Zeeland
NB	Noord-Brabant	ZH	Zuid-Holland
ndd.	Nederduits	zndl.	Zuidnederlands

Toelichting bij enkele termen

<i>ablaut</i>	systematische verandering van de stamklinker
<i>datief</i>	derde naamval, in plaatsnamen met plaatsaanduidende functie
<i>genitief</i>	tweede naamval, vaak ter aanduiding van bezit
<i>Germaans</i>	groep talen die zich van het Indo-Europees onderscheiden door een systematische klankverschuiving van de medeklinkers. Tot deze groep behoren onder andere het Nederlands, Fries, Engels, Duits, IJslands, Noors, Zweeds en Deens
<i>grondwoord</i>	een woord dat we kunnen uitbreiden tot een nieuw woord door er een voor- of achtervoegsel aan toe te voegen of dat we met een ander woord kunnen samenstellen
<i>Indo-Europees</i>	groep aan het Germaans verwante talen, waaronder het Keltisch, Romaans, Grieks, Slavisch en Sanskriet
<i>reïnterpretatie</i>	een nieuwe, andere interpretatie geven van de betekenis van een vaak ondoorzichtig woord door associatie met beter bekende woorden. Ook wel volksetymologie genoemd
<i>substraattaal</i>	een taal die werd gesproken binnen een gemeenschap en die werd vervangen door de taal van een nieuwe heersende klasse, meestal de taal van een veroveraar. Substraattalen blijven soms herkenbaar in de taal die ze is opgevolgd. Men veronderstelt dat de meeste substraatwoorden in het Germaans afkomstig zijn van een niet-Indo-Europese substraattaal. Veel substraatwoorden kennen een geringe geografische verspreiding en vaak hebben ze betrekking op landschapselementen
<i>suffix</i>	achtervoegsel, een taalelement dat niet als los woord kan voorkomen, maar achter een grondwoord wordt toegevoegd, waardoor een nieuw woord ontstaat
<i>toponiem</i>	plaatsnaam
<i>umlaut</i>	wijziging van een klinker onder invloed van een klink in de volgende lettergreep (meestal door een <i>-i-</i>)
<i>vernoeming</i>	een plaatsnaam die ontstaan is doordat men op basis van eraan verbonden bijbetekenissen bewust een elders voorkomend toponiem uitgekozen heeft, zonder dat er van topografische samenhang sprake is. Gelderse voorbeelden: <i>Alverna, Biljoen, Californië, Duinkerken, Frankrijk, Hoog Kana, Klein Amsterdam, De Krim, Lombok, Moskowa, Oost-Friesland, Palestina, Parijsch, Pavijen</i> en <i>Rome</i>
<i>verzamelsuffix</i>	achtervoegsel met als functie aan te geven dat sprake is van een bepaalde hoeveelheid/aantal van het door het grondwoord aangeduide, bij voorbeeld <i>Braamt</i> , een afleiding met het verzamelsuffix <i>-t-</i> (uit <i>*-īpi</i>) van <i>braam</i> met de betekenis 'plaats waar brem- of braamstruiken groeien'

Selectie uit de geraadpleegde literatuur

- Aa, A.J. van der**, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*. Gorinchem, 1839-1851.
- Barends, S. e.a.** (red.), *Het Nederlandse landschap: een historisch geografische benadering*. Utrecht, 1986.
- Beek, R. van**, *Reliëf in Tijd en Ruimte. Interdisciplinair onderzoek naar bewoning en landschap van Oost-Nederland tussen vroege prehistorie en middeleeuwen*. Wageningen, 2009.
- Berkel, G. van en K. Samplonius**, *Nederlandse Plaatsnamen. Herkomst en Historie*, 3de herziene druk. Utrecht, 2006.
- Gyseling, M.**, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*. [Brussel], 1960.
- Hendrikx, J.A.**, *Plaats- en waternamen. Hun betekenis voor de bestudering van het het landschap (met gebruikmaking van het dictaat van D.P. Blok)*. Studiereeks bouwen aan een levend landschap 22. Utrecht, 1991.
- Jellinghaus, H.**, *Die Westfälischen Ortsnamen nach ihren Grundwörtern*. Dritte vermehrte Ausgabe, Zweiter Abdruck. Osnabrück, 1930.
- Künzel, R.F., D.P. Blok en J.M. Verhoeff**, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*. Amsterdam, 1988.
- Loon, J. van**, *Maurits Gyselings Toponymisch Woordenboek. Receptie, aanvullingen en correcties*, Werken KCTDV 26. Tongeren, 2008.
- Moerman, H.J.**, *Nederlandse plaatsnamen. Een overzicht*. Leiden, 1956.
- Otten, D.**, *Landschap en plaatsnamen van de Noordoost-Veluwe*. Kampen, 1987.
- Otten, D.**, *Landschap en plaatsnamen van de Veluwezoom*. Arnhem, 1988.
- Otten, D.**, *Landschap en plaatsnamen van de West-Veluwe*. Arnhem, 1989.
- Otten, D.**, *Landschap en plaatsnamen van de Noordwest-Veluwe*. Arnhem, 1991.
- Otten, D.**, *Veldnamen in Heerde*. Kampen, 1993.
- Otten, D.**, *Veldnamen en oude boerderijnamen in de gemeente Epe*. Kampen, 2002.
- Otten, D.**, *Veldnamen en oude boerderijnamen in de gemeente Apeldoorn*. Hilversum, 2003.
- Rentenaar, R.**, *Vernoemingsnamen. Een onderzoek naar de rol van de vernoeming in de nederlandse toponymie*. Amsterdam, 1984.
- Schönfeld, M.**, *Veldnamen in Nederland*, Tweede druk. Amsterdam, 1950.
- Schönfeld, M.**, *Nederlandse Waternamen*, Studiën VI. Brussel, 1955.
- Vries, J. de**, *Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse plaatsnamen*. Utrecht etc., 1962.

A

aa 'water, rivier'

Varianten: *a*, *ao*, *ae*, *ee*, *ie* en *ij* 'water, rivier'. Ontstaan uit Germaans **ahwô*, dat ter aanduiding van een natuurlijk water in het gehele Germaanse taalgebied voorkomt. Als soortnaam alleen verwant met lat. *aqua* 'water', verder in de eigennamen Russisch *Oka*, Litouws *Akele* en Illyrisch *Aquincum*. De beperkte verspreiding wijst op herkomst uit een vóór-Indo-Europese substraattaal.

In de Nederlandse kuststreek is *aa* in de 9e-10e eeuw gepalataliseerd tot *ee*, later *ie* (in Friesland en Noord-Holland), en soms, in de 16e eeuw, gediftongeed tot *ij*. In de Hollands-Utrechtse laagvlakte overheeft *Aa* (Oud-Ade, ZH), dat zich laat verklaren door de laatmiddeleeuwse koloniale omgangstaal van het veengebied. In Zeeland komen in de middeleeuwen waternamen met *aa* voor, die behoren tot de oudste laag van samengestelde namen in Nederland, met als bloeiperiode de tijd van de volksverhuizingen. Bij het afsterven van *aa* als soortnaam aan het einde van de middeleeuwen werd *Aa* als waternaam zeer gebruikelijk.

De meeste plaatsnamen met *aa* zijn door overdrachtelijk gebruik ontstaan uit een waternaam. Vroegste vermeldingen van dit waterwoord in Nederland zijn: 776 kopie 1170-1175 *Gusaha* (ligging onbekend, in de omgeving van Schouwen, ZI), 976 *super fluuium Golda* (Gouwe, ZI), 976 *super fluuium Laraha* (Laree bij Biervliet, ZI), 1138 *juxta lacum qui vocatur A* (*Aa* of Angstel, U), 1144 kopie 13e eeuw *A* (*Aa* of Weerijs, NB).

Aalsburg (Wijchen)

1994 *Aalsburg*; →*burg* 'versterkte plaats, burcht' en *aal* 'paling'. Vergelijk voor de toegevoegde -s †Aalswijk onder Buren, 1313 in *Aelwyc*, en de waternamen *Aalsbeek*, *Aalsgat*, *Aalskreek* en *Aalswaard*.

Aalst¹ (Buren)

Ca. 1400 *aelst*, 1936 *Aalst*; Zie →*Aalst*².

Aalst² (Zaltbommel)

Ca. 850 kopie 1070-1075 in *uilla Halosta*, 10e-11e eeuw in *Alisti*, laat in 11e eeuw *Alaste*, 1e kwart 13e eeuw *Halst*, 1573 *Aelst*, 1936 *Aalst*; Is wel opgevat als een afleiding met het verzamelsuffix -*t*

van een bijvorm van *els* (*Alnus*) met de betekenis 'plaats waar elzen staan'. Deze verklaring strookt niet met de oudste vormen. Anderen zien hierin germ. **alhust-* 'woonplaats' of 'heidens heiligdom', een afleiding met *-st-* suffix van germ. **alha-* 'woning, tempel'. Vergelijk →Elst en →Nieuwaal.

Aalten (Aalten)

828 kopie 11e eeuw *in Aladna*, 1138-1139 *in Alethnin*, 1152 *Aladon*, 1230 *Alethim*, 1248 *Alethen*, 1381-1383 *Aelten*, 1867 *Aalten*, 1936 *Aalten*; Moeilijk te verklaren. Onjuist is het verband met een boomnaam *aal* 'abeel'. Ook is gedacht aan oe. *æled*, os. *êld* 'vuur, brand'. Eerder schuilt in deze naam een plant- of boomnaam, verwant met ono. *alað*, 'voeding, spijs', ono. *aldin* 'eetbare boomvrucht', ozw. *alda* 'vruchtdragende eik'. De verklaring die uitgaat van Indo-Europees **Alatanâ*, een nederzettingsnaam afgeleid van een waternaam, bij de wortel **alat-* 'schitterend, uitbuigend' (?), is vergezocht. In 828 geschonken aan de Sint Maartenskerk te Utrecht. Behoorde sinds 1238 tot het gravenhuis Loon, vanaf 1326 tot Gelderland.

Aam (Overbetuwe)

Eind 11e eeuw *apud Ambam*, ca. 1200? *de Ambe*, 1294-1295 *Amme*, *Ambe*, 1419-1420 GN: *van Ambe*, *van Aem*, 1936 *Aam*; Gaat terug op een prehistorische waternaam **Amba*, die niet met behulp van in het Germaans geattesteerd woordgoed te verklaren is. Sommigen rekenen dit naamtype tot het Keltisch en wijzen ter ondersteuning op de Gallische glossen *inter ambes* 'tussen rivieren', *ambe* 'rivier' en op de Britse castellumnaam *Ambo-glanna*. Een reeks namen in Noordwest-Duitsland, die hiermee kunnen samenhangen, weerspreekt echter een exclusief Keltisch karakter, omdat het verspreidingsgebied van de Kelten niet zo noordelijk reikte. Met Indo-Europees **amb-* 'water' werden over het algemeen kleinere wateren aangeduid. Het in 1350 vermelde *Amermere* in Bommel kan wijzen op de oude bedding van de **Amba*, aangezien de *meer*-namen in het riviereengebied betrekking hebben op oude stroombeddingen. Het toponiem eind 11e eeuw *Ambraueld* is een samenstelling van onl. *ueld* 'veld' met *ambra* 'bij de nederzetting Aam behorend'. Mogelijk is er ook een relatie met 1294-1295 *Burgamme* en *Middelamme*.

aard 'beploegde of bebouwde grond, bouwland'

Mnl. *aert* 'beploegde of bebouwde grond, bouwland', ohd. *art* 'het ploegen', oe. *earð* 'het ploegen, veldvruchten', een afleiding bij germ. **arjan* 'ploegen' (got. *arjan*, oe. *erian*, mnl. *erien*, *eren*). Niet verwant met nnl. *aarde* 'aardbol, aardoppervlak'. Een alternatieve

etymologie voert zndl. *aard* 'begraasde oever, weiland' terug op onl. *arda*, met als betekenis 'bodemverheffing aan een waterloop, hoge oever' onder verwijzing naar lat. *arduus* 'hoog, steil'.

†**Aarde** (Voorst)

Begin 13e eeuw *in Arthe*, 1257 *Arde*, 1409 *Aerde*, 1502 *van Aerden*; →*aard* 'beploegde of bebouwde grond, bouwland'. Oorspronkelijk een marke, midden 19e eeuw verdwenen.

Aarderbroek (Voorst)

1432 *Aerderbrueck*, 1448 *Arderbroeik*, 1648 *Aerderbroeck*, 1839 *AARDENBROEK*, 1843 *Aardebroek*, land: 1936 *Aardenbroek*; →*broek* 'moerassig, drassig land' bij →†*Aarde*.

Achterdremp (Bronckhorst)

1977 *Achterdremp*; *achter* 'achterwaarts gelegen' ten opzichte van →*Dremp*, dat ter onderscheiding ook wel *Voor-Dremp* wordt genoemd.

Achterenk (Epe)

1830-1855 *Achter Enk*, 1843 *Achter-Enk*, 1866 *Achter Enk*, 1936 *Achterenk*; Naar de ligging *achter* de Emster Enk, →*eng* 'bijeengelegen bouwland van een dorp'.

Achterhoek (Nijkerk)

1608 *in den Achterhoeck*, 1643 *tot Niekerck in den Achterhoick*, 1752 *in den Agterhoek*, 1839 *Achterhoek*, 1936 *Achterhoek*; *achter* 'achterwaarts gelegen' en →*hoek* '(afgelegen) plaats', ten opzichte van Nijkerk. Oorspronkelijk een gebiedsnaam ter aanduiding van het zuidwestelijk deel van de polder Arkemheen.

Achterstehoek (Duiven)

1913 *Achterste Hoek*, 1936 *Achterste-Hoek*; *achterste* 'meest achterwaarts gelegen' →*hoek* '(afgelegen) plaats', vergelijk *Achterhoek*.

Acquoy (Geldermalsen)

Uitspraak: *akkooi*. 1305 *in den lande van Accoy*, 1329 *an de side van Eckoy*, 1340 *Ackoye*, 1379 *in den gherichte van Eckoye*, 1386 *tot Akoeyen*, ca. 1405 ad 1287 *vanden goede van Akoyen*, 1419 *Acoye*, *Acoeye*, 1425 *Ackoy*, 1427 *Acquoy*, 1936 *Akkooi*; →*ooi* 'land aan een waterloop' met onbekend eerste deel. Vroeger werd ten onrechte gedacht aan een persoonsnaam *Akke*. Het eerste deel kan niet uit het Germaans worden verklaard. Misschien -als kasteelnaam- een vernoeming naar *Akko* in Israël met toegevoegd

ooi? Volgens Van der Aa werd Acquoy in 1140 door Jan VIII, Heer van Arkel, gebouwd, nadat hij van zijn kruistocht naar het Heilig Land was teruggekeerd. Sommigen spreken de van deze plaatsnaam afgeleide familienaam *Van Acquoy* uit als een Franse naam.

-acum (suffix)

In Romeinse tijd wordt in Gallië het suffix *-acum* (uit kelt. *-âkô*), dat afleidingen vormt van persoonsnamen waarmee een bezitsrecht werd uitgedrukt, zeer productief. Het wordt dan veelal gehecht aan Latijnse persoonsnamen die doorgaans eindigen op *-ius* of *-inius*, waardoor het suffix zich ontwikkelt tot *-iacum*. Met de Romeinen bereikt het suffix ook Nederland. Voorbeelden zijn Blerick (Lb), Maurik (Gl) en misschien ook Cuijk (NB), Mook (Lb) en Varik (Gl). De namen op *-iacum* geven een beeld van de romanisatie van Noord- en Centraal-Gallië. Het suffix blijft productief in de Merovingisch-Karolingische tijd (5e-9e eeuw), maar de Latijnse persoonsnamen zijn vervangen door Germaanse. In Noord-Gallië vertonen de nederzettingsnamen niet langer de enkelvoudsvorm, maar die van het meervoud *-iacas* > *-enaken*, als in de Limburgse plaatsnamen Beutenaken, Etenaken en Slenaken.

Aerdenburg (Rijnwaarden)

1830-1855 *Aerdenburg*, 1867 *Aerdenburg*, 1913 *Aardenburg*; →*burg* 'statig huis met de bijgedachte aan een burcht' en *Aerden-*, dat betrekking heeft op het nabijgelegen →Aerdt.

Aerdt (Rijnwaarden)

1294-1295 *Arde*, 1340 *Aerde*, 1419 *Aerdt*, 1665 *Aert*, 1936 *Aard*; Mnl. *aert*, *art*, →*aard* 'beploegde of bebouwde grond, bouwland'.

Afferden (Druuten)

11e-12e eeuw *Afrithon*, 1165 *de Afreden*, 1176 *Aferden*, 1567 *Afferden*, 1665 *Offerden*, 1936 *Afferden*; Etymologie onbekend, mogelijk geen Germaans. Een poging tot verklaring herleidt *Afrithon* tot een afleiding van een oude waternaam **Abara* met het verzamelsuffix *-ipum* in datief meervoud. Een vergelijkbare verklaring is gegeven voor →Deuverden en Asperden (Dld). Een andere verklaring gaat uit van Indo-Europees **Abharitôs*, eveneens een prehistorische waternaam, bij de wortel **abh-*, **ap-* 'uitbuigen, schitteren', naar de ligging aan de monding van een gebogen beek. De oudste vormen weerspreken de verklaring als een samenstelling van →*aa* 'water, rivier' en →*voorde* 'doorwaadbare plaats'.

akker 'ploegland, bouwland'

Onl. *ackar*, *accar*, *akre*, mnl. *acker* 'ploegland, bouwland', ofri. *ekker*, os. ohd. *ackar*, oe. *æcer*, met verwanten in o.a. het Latijn, Grieks en Sanskriet. De West-Germaanse vormen kregen in bepaalde naamvallen verdubbeling van de *-k-* voor de *-r-*. De niet verdubbelde vorm verschijnt nog in Akersloot (NH) en ne. *acre*.

Oudste attestaties in plaatsnamen: 1138-1139 *agro (...) qui uocatur Smithacker* (terrein in de omgeving van Gendringen, Gl), 1085 vervalst ca. 1200 *Fronakre* (Franeker, Fr), 1139-1150 vervalst? kopie 1670 *Conradus de Vierackeren* (Vierakker, Gl), ca. 1200? *de Bersackere* lees: *Bergackere*, *de agro dicitur Hubsaker* en *Sewinaker*, diverse terreinen in de omgeving van Gendt (Gl).

Den Akker (Neder-Betuwe)

1986 *Den Akker*; Het verbogen lidwoord *den* is datief enkelvoud, de naam betekent dus 'bij de akker'.

Aldenhof (Nijmegen)

1978 *Aldenhof*; Samenstelling van *ald* 'oud' en *-hof* 'boerenerf, hofstede'. Eerste wijk in het stadsdeel Dukenburg van midden jaren 1960, genoemd naar een vroeger aldaar gelegen boerderij.

Alem (Maasdriel)

1107 kopie 13e eeuw *Aleym*, 1161 *Aleym*, ca. 1200 *de Aleheim*, 1286 *tAlem*, 1356 *Alem*, 1936 *Alem*; Samenstelling met *-heem* 'woonplaats, woning en een onduidelijk eerste deel, wel verklaard als germ. **alha-* 'woning, boerderij' of 'tempel, heiligdom', maar dat is in twijfel getrokken. Anderen gaan uit van *ale* uit germ. **ala-* 'geheel, groot'.

Almen (Lochem)

Uitspraak: *alm'n*. 1188 ingevoegd eind 13e eeuw *Almen*, 1272 *Almen*, 1381-1383 *Almen*, 1665 *Almen*, 1936 *Almen*; Wordt, evenals Almelo (O), geplaatst bij de boomnaam *olm* (Ulmus), dus '(nederzetting) bij de olmen'.

Alphen (West Maas en Waal)

1144 *Alfene*, 1179 kopie vervalsing ca. 1231 kopie 1262 *Hermannus de Alfem*, 1203 *Alfen*, 1294-1295 *Alphen*, 1381-1383 *tot Alfem*, 1418 *Alphen*, 1665 *Alfen*, 1936 *Alfen*; Misschien geen Germaans. Men denkt aan een oude waternaam **Albanô-* 'de witte'. Heet ook wel *Alphen aan de Maas*, ter onderscheiding van Alphen aan den Rijn (ZH).

Alteveer (Arnhem)

1874 *Alteveer*, 1986 *Alteveer*; Betekent 'al te ver'. De wijk Alteveer-Cranevelt heet kortweg Craneveer.

Altforst (West Maas en Waal)

Uitspraak: *oudvorst*, *oudforst*. 1134 *Altfurse*, 1e kwart 13e eeuw *in Altfursche*, 1250-1290 *Altvorst*, 1296 *Altforsche*, 1322 *Altforst*, 1367 *Audforst*, 1600 en later *Altforst*, 1700 *Alforst*, *Outforts*, 1741 *Altforst of Oud-Voorst*, 1936 *Altforst*; *furse* verbindt men met *oe. fyrs*, *ne. furze* 'gaspeldoorn'. De jongere vormen zijn gereïnterpreteerd als →*vorst* 'niet omheind bos, banwoud'. Het eerste deel *alt-* is *onl. ald* 'oud'.

Altrade (Nijmegen)

1285 *Alderadeland*, 1986 *Altrade*; Samenstelling van *alt*, *alde* 'oud' en *rade*, →*rode* 'rooiing van bos, ontginning'.

Alverna (Wijchen)

1887 *Alverna*, 1936 *Alverna*; De nederzetting ontwikkelde zich bij het minderbroedersklooster (1887), dat vernoemd is naar de berg *Alverna* in Toscane, waar de stichter van de orde, Franciscus van Assisi, vaak verbleef.

Ammerzoden (Maasdriel)

Uitspraak: *amelroj*, *ammelroien*. 1026-1044 vervalst 12e eeuw *de Ambersoj*, 1196 *Ambershoye*, 1205-1233 *Ambersoye*, 1294-1295 *Everardi de Ambersoye*, 14e eeuw *Amersoyen*, 1481 *Amelroyen*, *rooy*, 1618 *Ammersoyde*, 1665 *Amelroy*, 1936 *Ammersooien*; Samenstelling van een waternaam *Amer* < **Ambarô-*, verwant met **ambra-* 'nevel, water, rivier', met →*ooi* 'land aan een waterloop'. De uitgang op *-en* is later ontstaan en de *-d-* is het resultaat van hypercorrectie.

Ampsen (Lochem)

1105 vervalst ca. 1180-1190 kopie 14e eeuw *de Amsene*, 1118-1127 vervalst ca. 1180-1190 kopie 14e eeuw *de Amsnon*, 1302 *de Ampsen*, 1358 *Ampsem*, 1379 *Ampsen*, 1389 *Amsen*, 1665 *ten Olden en Nieuwen Ampsum*, 1665 *Amsen*; Op basis van de jonge vorm *Ampsem* heeft men deze naam als →*heem* 'woonplaats, woning' van een persoon *Ammo* < *Adamâr* verklaard. Dit is onjuist, de oudere vormen wijzen niet op *heem*, maar op een *-n-* suffix. De etymologie van het grondwoord is nog niet opgehelderd. Misschien een oude waternaam **Amsanô* voor de Tenkhorster beek.

Andelst (Overbetuwe)

Uitspraak: *aalst*. 855 kopie ca. 900 *Andassale*, 1294-1295 *Anders*, 1327 *Andels*, 1380 *Andelst*, 1665 *Aendelst*, 1741 *Andelst of Aalst*, 1877 *Andelst of Aalst*; Samenstelling van onl. *sale*, →*zaal* 'uit één ruimte bestaande woning' en de persoonsnaam *Ando*. De -*t* is later toegevoegd.

Angeren (Lingewaard)

Begin 9e eeuw kopie 1170-1175 *Angrina*, eind 11e eeuw *apud Angram*, 1128-1139 *de Angerhem*, 1290, 1331 *Angheren*, 1294-1295 *Angere*, 1301 *de Angerem*, 1665 *Angeren*, 1936 *Angeren*; Onl. *angar* betekent 'grasland, weide'. Vergelijk →*Angerlo*. De verklaring uit Indo-Europees **Anghrinâ*, bij ono. *angr* (in plaatsnamen) 'enge bocht', is formeel correct maar vergezocht. Bij Angeren wordt in 1294-1295 *Angeroy* genoemd.

Angerlo (Zevenaar)

Uitspraak: *angelder*. 1025 kopie 18e eeuw *Angarlo*, 1273 *Angerlo*, 1310 *Angherlo*, 1477 *Angerlo*, 1741 *Angeler*, 1936 *Angerloo*; →*lo* 'licht, open bos' bij de *angar* 'grasland, weide'. Vergelijk →*Angeren*.

Anklaar (Apeldoorn)

1461 GN: *vpp de Ankeler*, 17e eeuw *den Anckeler*, 1830-1855 *den Ankeler*, 1839 *Ankelaar*, 1936 *Ankelaar*; Samenstelling van →*laar* 'intensief benut bos, bosweide' en *ang* 'vochtig weidegebied'.

***apa** 'rivier, stroom'

Water- en plaatsnamen met het toponymisch grondwoord **apa* 'rivier, stroom' vindt men in Nederland, België, Noord-Frankrijk en Duitsland. Buiten het Germaans komen **apa*-namen ook in het Baltische gebied voor. Sommigen gaan uit van een suffix dat uit een Pregermaans substraat is overgenomen en daarna in het Germaans productief werd. Hiervoor zouden ook de (zeldzame) nevenvormen *-ip* en *-up* en het ontbreken van verbuiging van het eerste deel pleiten. Anderen veronderstellen dat **apa* een oorspronkelijk Germaanse soortnaam is, verwant met lat. *amnis* 'stroom, brede diepe rivier' en Oudiers *abann* 'rivier' en dat de namen op **apa* samenstellingen zijn; op een oorspronkelijke soortnaam wijzen de Nederlandse plaatsnamen Epe, Epen en Appen en de Groningse waternaam *Apt*. Minder waarschijnlijk is de voorgestelde vroege ontlening aan Gallisch *abona*, die met Germaanse klankverschuiving en inkorting zou hebben geresulteerd in **apa*. De normaal verschoven Germaanse vorm *ap-* staat naast de onverschoven vorm die men terugvindt in o.a. *Geliep* (± 107 kopie 11e eeuw *Gelduba*, naast 904 *Geldapas*) en in de volksnaam

Mandubii (vergelijk in het noorden de *Menapii*). De Nederlandse namen hebben in het eerste deel een overwegend Germaans karakter en dit geldt voor 80% van alle **apa*-namen. Zij behoren tot een jongere laag van prehistorische waternamen, productief tot in de volksverhuizingstijd. Een terminus ante quem is dat zij in Duitsland de Hoogduitse klankverschuiving (ca. 5e eeuw) hebben doorgemaakt. De verspreiding tot in Noord-Frankrijk wijst op Frankische migratie. Het merendeel van de waternamen met **apa* is in Nederland tot plaatsnaam geëvolueerd.

Apeldoorn (Apeldoorn)

Uitspraak: *apeldoorne*. 790-793 kopie 1170-1175 *in uilla uel marca Appdro*, 1e helft 13e eeuw *Apeldern*, 1228 *Apeldorne*, 1253 *Apeldoren*, 1349 *Apeldoern*, 1395-1396 *Appeldoren*, 1407 *Apeldoorn*, 1665 *Apeldoorn*, 1867 *Apeldoorn*, 1936 *Apeldoorn*; Onl. *apuldra-*, var. *apuldron* 'appelboom' of germ. **apuldrum* (datief meervoud van **apuldra-*) '(nederzetting) bij de appelbomen', vergelijk ono. *apaldr*, oe. *apuldor*. os. *apuldra* 'appelboom'. De verklaring die uitgaat van **apa* 'rivier, stroom' is onjuist.

Aperloo (Elburg)

1313 *Apelderloe*, *Apeldorenloe*, 1327 *Apeldorenloe*, 1334-1335 *Apeldorlo*, 1521 *Apperloe*, *Aperloe*, 1573 *Apperloo*, 1665 *Apperloo*, 1936 *Aperloo*; Samenstelling van *→lo* 'licht, open bos' en *apeldore* < germ. **apuldra-* 'appelboom'. Vergelijk ook *→Apeldoorn* en *→Appeltern*. Wordt ten onrechte in verband gebracht met *→*apa* 'rivier, stroom'.

Appel (Nijkerk)

1146 kopie 14e of 15e eeuw *Appele*, 1183 *Appele*, ca. 1400 *toe Apel*, *appel*, 1491 *to Appel*, 1534 *Appell*, 1936 *Appel*; Etymologie onbekend. Meestal opgevat als een samenstelling van *appel* en *lo* in de betekenis 'appelbomenbos', al wordt de naam ook wel geduid als *→*apa* 'rivier, stroom' met *→lo* 'licht, open bos' of *→lo* 'poel, water'.

Appeltern (West Maas en Waal)

1139 *de Apeltre*, ca. 1143 *in Apeldrem*, ca. 1188 *in Apelderhem*, 1275 *de Apelteren*, 1294-1295 *Theoderico de Appeltern*, *Apelteren*, 1317 *Apeltern*, 1442 *Appeltern*, *Apeltern*, 1665 *Apelten*, 1936 *Appeltern*; Verklaard als germ. **apuldrum* '(nederzetting) bij de appelbomen', datief meervoud van **apuldra-* 'appelboom' of onl. *apuldra-*, var. *apuldron* 'appelboom', later waarschijnlijk gereïnterpreteerd als een samenstelling met *hem*, *→heem* 'woonplaats, woning'. Uitgaande van *apuldra-* is de *-t-* in *Apeltre* echter klankwettig problematisch. Eerder een jongere samenstelling van *apel*

'appel' en **tere* 'boom', vergelijk mnl. *appeltere(n)* 'appelboom'. Zie ook →Apeldoorn en →Aperloo.

Appen (Voorst)

1299 *Appenses*, 1327 *Appen*, 1665 *Appen*, 1936 *Appen*; Etymologie onbekend. Een afleiding van de waternaam →**apa* 'rivier, stroom' behoort tot de mogelijkheden.

†Ark (Nijkerk)

855 kopie ca. 900 *in Archi*, midden 12e eeuw *in Erca*, midden 12e eeuw *in Herca*, 1313 *in Erke*, 1434 *Arck*, 1630 *inden ampte Nijkerck toe Arck*, 1752 *tot Arck*, 1830-1855 *de Ark*; Verband is gesuggereerd met ohd. *archa* en westgot. *arca*, ontleend aan rom. *arcus* 'boog', die voor de gelegenheid worden vertaald als 'dam' respectievelijk 'grenswal', maar deze betekenissen zijn niet van elders bekend. Mnl. *arke* betekent 'boog om een waterrad', 'gewelfde oven', of 'kist, offerkist'. Daarnaast komt mnl. *arke*, *grontarcke*, voor in de betekenis 'kleine sluis of val- of schuifdeur van de sluis'. Voorbeelden van deze laatste betekenis: in de 13e eeuw wordt een weerd "ghelegen boven den arcke tot Wijck" vermeld. Het betreft de locatie in Wijk bij Duurstede waar de Mazijk of Arkgracht in verbinding stond met de Rijn via een *arke*. In Zuid-Limburg anno 1550: "Voirt syn die van Wilre ende Nijswilre die arck schuldig te batten ende waesen op de gemeynthe te graven offt anderwaer, ende den grave open te doen van den arcken tot aen den grooten bennet, om die baek op den bennet ende wyeren te keeren".

De oorspronkelijke nederzetting is vóór 1400 verzwolgen door de zee; de naam leeft nog voort in de boerderijnamen Grote Ark en Kleine Ark.

Armhoede (Lochem)

1839 *ARMHOEDE of Armoede*, 1936 *Armhoede*; Zou oorspronkelijk de naam van een weide zijn, die diende als algemene weide voor de minvermogende veehoeders en volgens Van der Aa is de plaats daarom *armoede* genoemd.

Arnhem (Arnhem)

Uitspraak: *arem*. 893 kopie 1222 *in Arneym*, 996 kopie 1480 *Arnhem*, midden 12e eeuw *Arnheim*, 1190 *Arnem*, 1203 *Arnheym*, 1294-1295 *Arneym*, 1572 *Arem*, *Aerhem*, 1936 *Arnhem*; Samenstelling van →*heem* 'woonplaats, woning' en de persoonsnaam *Aro* of *Ar(n)*, die teruggaan op germ. **arnu-* 'arend'. Vergelijk Arnstadt (Dld, 704 *Arnestati*) 'plaats van *Arn*'. Het eerste deel is ook wel verklaard als *Arn* 'water'. De abdij Prüm (in de Eifel) had hier in 893